

Селіванова О.О.

МОВНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ТВАРИННОГО СВІТУ В УКРАЇНСЬКІЙ ФРАЗЕОСИСТЕМІ

У сучасному мовознавстві традиційна семіотична тріада “семантика – синтактика – прагматика” через неоднозначну кваліфікацію семантики перетворюється на тетратомію. Її четвертим компонентом є онтологія мови, що з огляду на принципи етноцентризму, менталізму та психонетичності [9, с.38–45] являє собою проекцію мовних одиниць та явищ на інтеріоризоване етносом буття, його соціум, культуру, довкілля, побут, традиції, звичаї тощо. “У природній мові, – зазначають Т.В. Булигіна та А.Д. Шмельов, – екстралінгвістична реальність є світом, що береться в інтерпретації його людьми разом з їх відносинами один до одного, і в цьому розумінні “онтологія” явищ, як вона представлена природною мовою, визначається тим, як люди, що використовують мову, концептуалізують позамовну діяльність; з іншого боку, будь-які мовні хитросплетіння можливі лише на фоні певного способу мовної концептуалізації світу” [2, с.7].

Коллективний досвід етносу, його свідомість та позасвідоме, репрезентовані разом із тим в етнічній культурі, фіксуються зокрема в мові як вторинній семіотичній системі. Мова виконує функції накопичення, зберігання, обробки, трансляції інформації і врешті решт служить чинником культурної пам’яті етносу, його самозбереження та розвитку, протистояння ентропійним силам.

Саме тому мовознавчі та етнолінгвістичні славістичні студії останніх десятиліть особливу увагу зосереджують на дослідженнях мовної концептуалізації світу, що знаходить відображення в розробці культурних концептів шляхом логічного та семантичного аналізу мови (ініціативний проект РАН “Логический анализ языка” під керівництвом Н.Д. Арутюнової), у створенні тлумачно-комбінаторних словників за моделлю “Зміст – Текст” (Ю.Д. Апресян, І.А. Мельчук, О.К. Жолковський та ін.), у семіотичних дослідженнях зв’язку “історії духовних цінностей” та “історії слів-речей” [10; 11] (Ю.С. Степанов, В.В. Иванов, В.М. Топоров, М.І. Толстой та ін.), в аналізі прототипів та стереотипів етносвідомості, архетипів позасвідомого (польсько-австралійська етнолінгвістична школа, Московсько-Тартуська семіотична школа, Московська психологічна школа), а також у численних описах різних фрагментів національно-мовних картин світу в їх зв’язку з фольклором, обрядами, традиціями, звичаями, побутом народів.

Однією з особливих підсистем мовного семіозису, в якій в усталеній формі зберігається та транслюється етнічна онтологія світу та культура, є фразеологія. Ця підсистема мови, своєрідна мова в мові, на наш погляд, заслуговує на особливу увагу дослідників мовної концептуалізації світу, хоча сучасна когнітивна лінгвістика та – зокрема – когнітивна ономазіологія спрямовує свій аналіз здебільшого на номінативні одиниці слівного або реченнєвого статусу. Теоретичні засади дослідження онтологічної природи фразеологізмів закладені в славістиці насамперед у концепції зв’язку думки та слова, внутрішньої форми О.О. Потебні. Саме в його наукових працях поставлені питання про внутрішню форму фразеологізмів, зв’язок екстралінгвальних та етнокультурних чинників з семантикою ідіом відповідно до характеристики мови як не тільки “найкращої, а й вірної, єдиної прикмети, за якою ми впізнаємо народ, і разом із тим як єдиної, незамінної нічим і невідмінної умови існування народу” [7, с.187]. Внутрішня форма у фразеологізмі, на думку О.О. Потебні, може бути представлена через значення і структуру вільного словосполучення, на основі якого він виник, через той спосіб вираження ідеї, яка вела до втілення нового значення саме в таку, а не іншу зовнішню форму.

Концепція О.О. Потебні стала підґрунтям для досліджень семантичних, граматичних, мотиваційно-словотворчих особливостей фразеологізмів, їхньої етимологічної природи в україністиці (В.Д. Ужченко, В.М. Русанівський, В.С. Калашник, Л.Г. Авксентьев, Л.Г. Скрипник, М.Ф. Алефіренко, М.Г. Доленко, М.Ф. Медведєв, П.О. Редін, С. Таглін, С.Н. Денисенко та ін.).

Когнітивний аспект досліджень мовної фразеосистеми в сучасній фразистіці представлений працями Д.О. Добровольського, О.М. Баранова, В.М. Телії, Т.З. Черданцевої. На матеріалі інших мов когніція фразеологічної номінації розглядається Р. Гіббсом, Дж. О’Брайеном, Н. Найяком, К. Каччарі, С. Глаксергом та ін.

Мета нашої статті – дослідити онтологічний зв’язок концептів тваринного світу в українській етносвідомості з його мовною репрезентацією у фразеологізмах.

Загалом тваринний світ в українській фразеосистемі репрезентує насамперед власну концептуальну антропоморфність, що є не лише етнічною, а й універсальною рисою його мовної концептуалізації. Відомий російський філософ С.М. Булгаков зауважував: “Людина є всетварина і в собі містить мовби всю програму творіння. У ній можна знайти і риси орла, і лева, й інші душевні якості, що утворюють основу тваринного світу, цього спектра, на який може бути розкладений білий цвіт людства” [1, с. 249].

Різні тварини створювали в етносвідомості певні прототипи на підставі інтеріоризації народом їхніх найбільш загальних якостей, що сягає, можливо, ще давніх часів і має зв’язок із структурами позасвідомого. Аналогізація цих прототипових рис із рисами людської вдачі відтворюється в процесі метафоризації знаків мови. Деякі культурологи вважають, що першими елементами людської мови були метафори, а мова була заміщенням ритуалів: “Перші слова були священними іменами і виконували функцію соціальних імперативів, а ці імена були метафорами” [6, с.52–53]. До того ж такі процеси аналогізації поєднувалися з аксіологічними перенесеннями та синестезією, що є найбільш давньою, як зазначає С. Ульманн, і, можливо,

універсальною формою метафори [13, с.279], перенесенням однієї сфери відчуттів на іншу. Оцінні та емотивні показники (модус) етноконцепту ТВАРИНИ сприяють аксіологічній диференціації фразеологічної номінації в концепті ЛЮДИНА. У такому випадку відбувається зіткнення стереотипних (або еталонних) для даного національно-культурного колективу образно-асоціативних комплексів [11, с.51]. Отже, номінації тварин у складі фразеологізмів використовуються на позначення концептосфери ЛЮДИНА, когнітивним підґрунтям чого є суміщення концептів на підставі одного суміжного поняття (структурна метафора [15]). На разі етноконцепт тваринного світу в українській фразеології використовується лише частково: найбільш уживаними є назви свійських тварин та тих, які найчастіше стикаються з людиною в її довкіллі (другими компонентами таких фразеологізмів нерідко є соматизми):

курача голова (мозок) – “зневажл. Некмітлива, нерозторопна, неухажна людина” [ФСУМ, 1, с.183];
мишача душа – “Уживається на означення полохливої, дріб’язкової людини, здатної на підлість” [ФСУМ, 1, 281];

собачі очі – “Віддано, покірно і т. ін. Дивитися” [ФСУМ, 1, с.594];
осляче вухо – “лайл. Обмежена, нерозумна або некмітлива людина (перев. при звертанні)” [1, с.163];
заяча душа – “Боязка, полохлива людина” [ФСУМ, 1, с.281];
очі обараніли – “Хто-небудь має вигляд утомленої або нетямуючої, неухажної і т. ін. Людини” [ФСУМ, 1, с.594];

свиняче вухо – “зневажл., лайл. Безсовісна людина” [ФСУМ, 1, с.163] тощо. Метафора у цих випадках поєднується із вторинним процесом метонімізації: назва частини стає позначенням цілого.

Концепт тваринного світу є розгалуженим за рахунок класифікаційних гіперо-гіпонімічних відношень. Окрім видових номінацій тварин, у фразеологізмах менш уживаними є родові поняття, що не мають зорових відбитків у свідомості людини і належать до вищого базисного рівня мовної категоризації [4]. У фразеозворотах з такими компонентами відбувається переміщення змісту вільного словосполучення до певних складників концепту ЛЮДИНА, зокрема її характеристик:

важливий птах (птиця) – “Людина, яка займає високе становище в суспільстві і має владу, вагу, великий вплив” [ФСУМ, 2, с.715];

вільний птах – “Людина, незалежна у своїх вчинках, поведінці” [ФСУМ, 2, с.715];

перелітний птах – “Людина, яка не затримується довго на одному місці” [ФСУМ, 2, с.716];

ранній птах – “1. Людина, яка встає і починає працювати вдосвіта; 2. Невитримана, нетерпляча людина, дії якої не завжди продумані” [ФСУМ, 2, с.716];

зальотна пташка – “1. Нетутешня, прибула звідкись людина; 2. Кокетлива людина” [ФСУМ, 2, с.717];

велика риба – “Впливова людина, поважна особа” [ФСУМ, 2, с.735];

стріляний (обстріляний) птах – “Досвідчена, бувала людина, яка дечого бачила, зазнала” [ФСУМ, 2, с.716].

Цікаво, що модусний показник концепту ПТАХ (ПТИЦЯ, ПТАШКА) змінюється залежно від сценарію, в якому фіксується цей зворот, і оцінки його етносом. Птах ототожнюється із людиною взагалі, отримавши негативний модус: “Що за птиця?” – “1. Хто такий, яка людина” [ФСУМ, 2, с.717]. Зв’язок людини із тваринним світом у фразеологізмах також спрямований на його симіляцію зі сферою стану, поведінки людини:

муха сіла на ніс (вкусила) – “Хтось у поганому настрої, дратується, нервує” [ФСУМ, 2, с.514];

ганяти (лякати) бліх (собак) – “Нічого не робити, байдикувати” [ФСУМ, 1, с.169];

слухати (джмелів) – “Гудіти, шуміти в голові” [ФСУМ, 2, с. 830];

ловити мух (граки, ворон) – “1. Марно витрачати час, нічим не займатися; 2. Розглядати все навколо з зайвою цікавістю; 3. Виявляти неухажність...” [ФСУМ, 1, с.445];

сісти на їжачка – “Здійснити, подолати і т. ін. що-небудь дуже складне або неможливе” [ФСУМ, 2, с.810] тощо.

Другим, найбільш поширеним когнітивним процесом, зафіксованим в українській фразеосистемі, є аналогізація сценарних структур різних концептосфер свідомості (онтологічна метафора) [15]. Сценарій є різновидом структур репрезентації знань, уведеним М. Мінським як тип фреймів, що утворюється в результаті інтерпретації текстів [16, с.16]. Але в сучасній когнітивній лінгвістиці [див. 8, с.76–77] сценарії або сцени можуть представляти і життєвий досвід людини, а коли знання про певну ситуацію, факт стають автоматичними, сценарій перетворюється на скрипт. Р. Шенк визначає скрипт як набір очікувань подальшого розвитку події, яка передбачена досвідом людини [17]. Такі скрипти та сценарії використані етносом при уподібненні ознак та поведінки, пов’язаних із тваринним світом, до характеристик людини, її дій тощо. У цих зворотах дієслова зазвичай позначають предикати пропозиційного статусу в концепті ЛЮДИНА, а назви тварин є його асоціатами, набутими із донорської зони ТВАРИНА:

ходить півником (гоголем, навичем) – “Триматися поважно, гордовито, зарозуміло, зверхньо” [ФСУМ, 2, с.931];

(триматися) як собака за обгризену кістку – “Дуже міцно” [ФСУМ, 2, с.839];

(сісти) як рак на міліні – “Потрапити в скрутне, безвихідне або незручне становище” [ФСУМ, 2, с.811];

(дивитися) як пес після макогона – “Дуже зніяковілий, винуватий” [ФСУМ, 2, с.625];

(розбігатися) як раки з мишка – “У різні боки” [ФСУМ, 2, с.730];

(усістися) як жаба на купині – “1. Дуже зручно, вільно, не стримуючись, без обмежень” [ФСУМ, 1, с.288];

(жити) як риба з водою – “Дружно, мирно, у злагоді” [ФСУМ, 2, с.736];
(бігти) мов собака з цепену (з прив’язі) – “Охоче; з великим бажанням” [ФСУМ, 2, с. 839];
(дивитися) як собака на висівки – “Дуже жадібно” [ФСУМ, 2, с.839];
(лізти) як карась у вершу – “Необачливо, необережно” [ФСУМ, 1, с.364];
(приставати, чіплятися) як реп’ях у собачий хвіст – “Настирливо, настійно” [ФСУМ, 2, с.734];
(сидіти) як квочка на яйцях – “Невідступно, старанно, дбайливо” [ФСУМ, 1, с.367];
(поглядати) як кіт на сало – “Ласо, пристрасно” [ФСУМ, 1, с.378] тощо. Такі звороти мають формальний статус порівнянь, але їхня валентність є сильною та стійкою і забезпечує інтеграцію знаків тваринного світу із концептом ЛЮДИНА.

Інтеграція сценарних структур різних концептів відбувається в таких випадках на підставі операторів “мовби, як” і реалізує семіотичну закономірність фіктивності позначення, що забезпечує, на думку В.М. Телії, “перестрибування з реального на гіпотетичне відображення дійсності, що приймається як припущення” [11, с.137]. Таке пояснення відповідає “концептуально-метафоричній гіпотезі” мотивації ідіом Р. Гіббса [3, с.71].

Когнітивне моделювання таких процесів, на наш погляд, найкраще здійснюється у сучасній теорії інтеграції, або бленду (blend). М. Тернер, Ж. Фоконьє, Л. Талмі використовують бленд щодо пояснення метафоричних аномалій через взаємодію ментальних просторів на підставі запозичення елементів, що підлягають інтеграції, – із вихідного простору (input 1) до іншого результуючого простору (input 2). Створюється породжувальний простір (generic space), де проходить поєднання означених ментальних просторів [13, с.103–104]. Як здається, фразеологізми ілюструють саме такі концептуальні перетворення. Тому когнітивно їх можна кваліфікувати як фразеологічні бленди.

Так, психічний стан людини передається фразеозворотами із соматизмами та негативно-аксіологічними зоонімаціями *гадюка, змія, жаба, п’явка, черв’як, кіт, миша* із притаманними їм предикатами:

холодна жаба сидить під серцем – “Кого-небудь охоплює почуття страху, передчуття чогось поганого, неприємного” [ФСУМ, 1, с.288];

впиватися п’явкою в серце – “Міцно заволодіти чийми-небудь почуттями” [ФСУМ, 1, с.148];

черв’як точить серце – “Кого-небудь щось постійно хвилює турбує, мучить, завдає душевного болю” [ФСУМ, 2, с. 946];

коти (миші) шкребуть на серці, гадюка ссе коло серця – “Хто-небудь хвилюється, перебуває в стані тривоги, неспокою” [ФСУМ, 1, с.391], – а також репрезентантами сценарних структур, що, поєднуючись із соматизмом, створюють експресивно-емотивний фон і парадоксальний зміст зворотів:

горобці цвірінкають у голові, зайчики в голові стрибають – “Хто-небудь легковажний, несерйозний” [ФСУМ, 1, с.191];

джмелі гудуть в голові – “Хто-небудь перебуває в стані сп’яніння або запаморочення” [ФСУМ, 1, с.234];

упустити рака з рота – “Бути ошуканим, одуреним облесливим захвалюванням” [ФСУМ, 1, с.915];

мати муху в носі – “Бути неврівноваженим, примхливим, вередливим” [ФСУМ, 1, с.472];

як сови ночували в голові – “Хто-небудь відчуває сильний головний біль від втоми, безсоння” [ФСУМ, 2, с.841];

метелики в очах замигтіли – “Хто-небудь тимчасово втратив здатність зорового сприйняття через слабкість, втому” [ФСУМ, 1, с. 484];

мухи в носі грають – “Хто-небудь гордовитий, пихатий, задерикуватий” [ФСУМ, 1, с.515].

Українські фразеозвороти із зоонімами здатні репрезентувати із властивим етносу гумором стани, ознаки людини на підставі поєднання мовних засобів, що позначають взаємодію людини із тваринним світом і створюють висловлювання, референційно не забезпечені:

ведмідь на вухо наступив – “Хто-небудь не має музичного слуху” [ФСУМ, 1, с.72];

чорний віл на ногу наступив – “Дуже засмучений, невеселий” [ФСУМ, 1, 129];

пошитися в собачу шкуру – “Зробитися невгамовним, злим, недобррозичливим” [ФСУМ, 2, с.685];

ловити носом окунів – “Сидячи або стоячи дрімати, схиляючи голову” [ФСУМ, 1, с.446];

жаба цицьки дасть – “1. Хто-небудь утопиться або загине, потрапить в незвичайні умови” [ФСУМ, 1, с.288];

з вареної крашанки курча висидить – “Надзвичайно хитрий, спритний” [ФСУМ, 1, 102];

стріляти з гармат по горобцях, на муху з обухом – “Затратити непомірні, великі зусилля, волю там, де вони зайві” [ФСУМ, 2, с.867].

Референційність багатьох фразеозворотів установлюється лише на підставі семантики, що інтегрується шляхом концептуальних перетворень спостережуваного у неспостережуване [3, с.84], логічного в алогічне, відносно істинного в неістинне.

Неістинність модельованої зворотом ситуації породжує його своєрідне значення. Так, чимало фразеологізмів із зоонімами позначають заперечення змісту компонентів висловлювання з цим зворотом: *(схожий) як свиня на коня; (розбирається) як вовк (цап) у зорях; (потрібно) як зайцеві бубон, як собаці п’ята нога, як корові сідло; (буде) як п’явка крикне, як свині з череди йтимуть; (є) як з цапа молока, як у карася вовни; (любить) як собака редьку, цибулю; (знається) як свиня на перці; (пристало) як свині наритники* тощо.

Нереференційність зворотів нерідко пояснюється експресивністю представленої ситуації, гіперболізацією або применшенням змісту її компонентів, зокрема міри простору (*і курці ніде голови простро-*

мити; і перепелиці нікуди пропхатися; курці ніде клюнути; і миша не пролізе – “У великій мірі, дуже” [ФСУМ, 2, с.711]);

кількості часу, простору (із заячий (горобиний) скік; з горобину душу; із заячий хвіст – “Дуже мало” [ФСУМ, 2, с.817]);

міри, рівня чогось (горобцеві (старій, жабі) по коліна – “Неглибоко, мало води” [ФСУМ, 1, с.387]);

кількості чогось (і кури не клюють – “У когось багато грошей” [ФСУМ, 1, с.406]; як кіт наплакав; і готові на сльози нема – “Дуже мало” [ФСУМ, 2, 541]; наїстися як лін мулу – “Досхочу, вволю” [ФСУМ, 1, с.423]).

Фразеологічна концептуалізація тваринного світу також ураховує наївні вірування етносу і використовує когнітивні процеси метафоричної аналогізації, часом як вторинні. Процедура встановлення зв'язку вихідного образу та семантики звороту передбачає етнологічні, культурологічні розвідки, що визначають побутові та архаїчні уявлення народу, його звичаї, обряди-ритуали:

зозуля закує – “Хтось помре” [ФСУМ, 1, с.343];

чорна кішка пробігла – “Хто-небудь посвариться з кимось, між ким-небудь виникне незгода” [ФСУМ, 1, с.378];

пускати червоного півня – “Підпалювати щось, викликати пожежу з метою розплати, помсти” [ФСУМ, 2, с. 721] (півень був символом бога вогню у слов'ян). Пов'язування поведінки тварин із релігійним народним календарем зумовив звороти (куслива), як муха в спасівку (спасівчана, спасівська) – “Хтось злий, сердитий, уїдливі і под.” [ФСУМ, 1, с.514]; як пес у пилипівку (тремтіти).

Деякі звороти із зоонімічним компонентом спираються на його омонімічне значення, пов'язане з народними прикметами та обрядами. Так, зворот вішати всіх собак – “Звалювати вину на когось, безпідставно звинувачувати когось у чому-небудь, обмовляючи” [ФСУМ, 1, с.134] походить від значення собака – “лопуцьок”; вішали собак на того, хто заслуговував на звинувачення в чомусь [5, с.124]. Фразеологізм під мухою – “У нетверезому стані; напідпитку” - вважається похідним із жаргону гравців у карти (муху); моделлю до нього могла послужити форма під чаркою [5, с.106], але в українській мові є вислови під гедзем, під джмелем, мотивовані еквонімами концепту КОМАХИ, що ставить під сумнів указану етимологію.

Концепт тваринного світу репрезентує свій модус у фразеологізмах – лайливих прокляттях або жартівливих побажаннях усіляких негараздів. З цією метою використовуються звороти: черви б поїли, щоб тебе качка копнула, бодай рак урачив, іди к свиням, а їдять вас мухи з комарами, щоб муха тебе вбрикнула, бодай вовки тебе їли тощо.

Отже, мовна концептуалізація тваринного світу в українській фразеосистемі характеризується процесами переважно антропоморфної аналогізації, що ґрунтуються на використанні сценарних структур знань про ознаки, поведінку тварин, зв'язок їх з людиною, а також на аксіологічних та емотивних стереотипах етносвідомості. Знаки концепту тваринного світу у фразеологізмах використовуються здебільшого на позначення психо-емоційного, фізіологічного станів людини, її характеристик, поведінки, а також у парадоксальних зворотах на позначення заперечення, міри, кількості, просторових та часових показників.

ЛИТЕРАТУРА

1. Булгаков С.Н. Свет невечерний: Созерцания и умозрения. – М.: Республика, 1994.- 347 с.
2. Булыгина Т.В., Шмелев А.Д. Языковая концептуализация мира (на материале русской грамматики). – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1997.- 230 с.
3. Добровольский Д.О. Образная составляющая в семантике идиом//Вопросы языкознания. – 1996. – №1.
4. Лакофф Дж. Когнитивное моделирование//Язык и интеллект. – М.: Наука, 1995.-284с.
5. Лепешаў І.Я. Этымалагічны слоўнік фразеологізмаў. – Мінск: Нар. асвета, 1981.- 380 с.
6. Пигалев А.И. Культурология. – Волгоград: Либрис, 1999.- 245 с.
7. Потебня А.А. Мысль и язык. – К.:Наукова думка, 1993.- 340 с.
8. Селіванова О.О. Актуальні напрями сучасної лінгвістики. – К.: Фітосоціоцентр, 1999.- 205 с.
9. Селіванова Е.А. Когнитивная ономазиология. – К.: Фитосоциоцентр, 2000.- 236 с.
10. Степанов Ю.С. Изменчивый “образ языка” в науке XX в.//Язык и наука конца XX века. – М.: РАН, 1995.- 332 с.
11. Телия В.Н. Метафора как модель смыслопроизводства и ее экспрессивно-оценочная функция//Метафора в языке и тексте. – М.: Наука, 1988.- 240 с.
12. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурный аспекты. – М., 1996.- 265 с.
13. Ульманн С. Семантические универсалии//Новое в лингвистике. – М.: Прогресс, 1970. – Вып. 5.
14. Fauconnier G. Methods and generalizations//Cognitive Linguistics: Foundations, Scope, and Methodology. – Berlin, N.Y.: Mouton de Gruyter, 1999.
15. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: CUP, 1980.
16. Minsky M. A framework for representing knowledge//Frame conceptions and text understanding. – B., 1980.
17. Schank R.C. Tell me a story: A new look at real and artificial Memory. – N.Y., 1990.